

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА І ЕКОНОМІЧНА ЗЛОЧИННІСТЬ

За розрахунками експертів Українського фонду економічних та політичних досліджень обсяг тіньової економіки в державі на початок 1998 р. сягає 60% ВВП [1, с.5] Тіньова економіка - індикатор кризових явищ в економіці. Вона з'являється і зростає як реакція підприємців на кризу та як засіб виживання дрібних підприємців і безробітних. Але згодом з наслідку кризи вона перетворюється на її чинник: до державного бюджету не надходять значні кошти, оскільки "тіньовики" не сплачують податків. За даними, які наводив Президент України 14 квітня 1998 р. на засіданні Координаційного комітету по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю, втрати державного бюджету від несплати податків у 1997 р. склали понад 7 млрд. гривень. Тіньова економіка негативно впливає на інвестиційні надходження від закордонних інвесторів, негативно впливає на монетарну політику держави, що погіршує економічну кризу у державі.

Тіньова економіка загалом - антисоціальне явище, що загрожує основам існування української державності. І хоча про неї багато говорять і пишуть, єдиного визначення не існує. В буквальному розумінні - тіньова економіка - офіційно неврахована недержавна господарча діяльність, суб'єкти якої не сплачують податки. Українським центром економічних та політичних досліджень відзначається структурний характер тіньової економіки, яка складається з трьох частин, взаємопов'язаних між собою:

1) діяльність у сфері економічних відносин, яка в цілому здійснюється в межах закону, але не реєструється органами регулювання економіки і не відображається державною статистикою. Це переважно дрібний бізнес, наприклад, у сфері зовнішньоекономічних відносин ("човники"), вулична торгівля, надання окремих послуг без належного ліцензування підприємницької діяльності; 2) діяльність протизаконна, не санкціонована державою, в тому числі злочинна: незаконна торгівля зброєю, наркотичними та психотропними речовинами, шахрайські операції з цінними паперами, нелегальний вивіз капіталу, контрабандний імпорт тощо; 3) діяльність, яка в принципі є легальною, але здійснюється незаконними методами і без сплати податків та обов'язкової звітності [1, с.3].

У цьому визначенні привертає до себе увагу фактична тотальність першої та третьої частини: вони складаються з таких методів господарювання, які не заборонені кримінальним законом і можуть, так би мовити, "вийти з тіні", тобто легалізуватись. А тому більш логічно було б, на мою думку, розподілити тіньову економіку на дві категорії: 1) діяльність у сфері економічних відносин, яка в принципі законодавством не заборонена, але здійснюється з порушенням встановлених правил реєстрації та оподаткування з метою одержання високих

прибутків; 2) економічна діяльність, яка повинна виконуватись лише під особливим контролем держави її спеціальними установами (торгівля зброєю, виготовлення грошей, вивіз капіталу тощо), або взагалі така, що нікому не дозволяється (торгівля наркотиками, шахрайство з цінними паперами тощо).

Перша категорія тіньової економіки - масове явище. Значною мірою вона спровокована загальною економічною кризою в країні: приватний виробник, керівник акціонерного чи державного підприємства змушені ухилитися від сплати податків аби уникнути банкрутства. Хоча, безперечно, далеко не завжди розмови про занадто високі податки є щирими: як відомо, жадоба надприбутків здатна привести бізнесмена до найтяжчих злочинів. Разом з тим, кримінологічною особливістю цієї частини тіньового бізнесу слід визначити її, так би мовити, білокомірцевий характер: громадська думка ставиться до неї поблагливо, а правопорушники не вважають себе злочинцями, перебуваючи у "культурній однорідності" з більшістю населення [2, с.141-149].

Зовсім інша кримінологічна характеристика тієї частини тіньової економіки, що пов'язана з злочинними промислами: наркобізнесом, торгівлею людьми, банківським шахрайством, підробкою грошей тощо. Така діяльність є глибоко аморальною, вона викликає одностайне засудження громадської правосвідомості.

За ознаками правового статусу підприємців тіньову економіку також можна розподілити на дві частини: службову і приватну. Перша відображає дисфункцію посадових осіб, тобто корисливе використання ними свого посадового становища всупереч тим соціальним функціям, які вони повинні виконувати. Це, насамперед, ухилення від сплати податків, приховування валютної виручки, зловживання службовим становищем при кредитуванні та ін. Друга складається з тіньової економічної діяльності фізичних осіб. Якщо вона не пов'язана з забороненими злочинними промислами, то юридична оцінка її може визначатись нормами адміністративного та цивільного права. За певних умов в інтересах інвестування економіки можлива легалізація "тіньових" коштів, які належать приватним особам.

Таким чином, економічна злочинність - це сукупність умисних корисливих злочинів, які вчиняються посадовими особами та іншими працівниками підприємств і установ, незалежно від форм власності, шляхом використання службового стану та місця роботи, а також злочинних промислів, що здійснюються без використання службового становища та місця роботи.

Поняття тіньової економіки і економічної злочинності перехреснюються: вони співпадають лише частково.

Слід відзначити, що визначення економічної злочинності залежить не лише від стану економіки та Кримінального кодексу, але й від форм суспільно-виробничих відносин. Багато з того, що в роки соціалізму каралось як "економічна диверсія", зараз, коли здійснюється перехід до ринкової економіки, розглядається як історично перспективні засоби господарювання. І навап-

ки, виникла потреба у створенні багатьох кримінально-правових норм про не відомі раніше правопорушення.

Автор першої в СРСР кримінологічної монографії на тему економічної злочинності А.М.Яковлев визначає її як сукупність корисливих посягань на соціалістичну власність, порядок управління народним господарством з боку осіб, що виконують певні функції у системі економічних відносин [3, с.51]. Згодом автор уточнює, що економічну злочинність складають: 1) злочини у системі суспільного виробництва; 2) злочини у сфері економічних відносин між громадянами. Щодо першої - питань не виникає. Йдеться про посягання на пріоритет соціалістичного державного та колгоспно-кооперативного виробництва і торгівлі. Друга, на мій погляд, окреслена занадто широко, бо під таке визначення підпадають і шахрайство, і крадіжки, навіть грабежі та інші злочини, що нерідко трапляються під час виконання різного роду майнових угод між громадянами і традиційно розглядаються як загально-кримінальні корисливі злочини. Внаслідок втрачається межа між економічною та загально-кримінальною корисливою злочинністю. Наприклад, надзвичайно підступний і цинічний засіб заволодіння житлом самотніх людей похилого віку за допомогою фіктивної угоди про довгочасне утримання. Навряд чи такий злочин слід вважати економічним. Так само не визнається економічним злочином вбивство на замовлення, хоча воно також часто використовується у стосунках між економічними контрагентами. Криваве ремесло кілера теж ніхто, мабуть, не наважиться назвати проявом тіньової економіки.

На відміну від економічних правопорушень, загально-кримінальна злочинність майже не залежить від історично зумовлених форм господарювання. Схоже, що і А.М.Яковлев цього не заперечує, оскільки, розглядаючи економічні злочини у сфері відносин між приватними особами, він не згадує про крадіжки і т.п., а обмежується спекуляцією - злочином, породженим революцією, який у радянські часи розглядався як найтяжчий *.

Безперечно, розуміння економічних злочинів залежить значною мірою від ідеологічних позицій.

У проєкті Кримінального кодексу, поданому Кабінетом Міністрів України і прийнятому Верховною Радою у першому читанні, розділ VII "Злочини у сфері господарської діяльності" містить статті про злочини, що спрямовані проти фінансових інтересів держави (ст.ст.184-186), контрабанда, численні господарські злочини, а також про легалізацію грошових коштів та іншого майна, добутих злочинним шляхом, ухилення від подання фінансово-господарських документів, порушення порядку випуску та обігу цінних паперів, порушення антимонопольного законодавства, злочини, пов'язані з порушенням прав власника на комерційну таємницю (ст.ст.211, 212) та деякі інші правопорушення у рин-

* Як це не дивно, але стаття про спекуляцію, хоча і у дещо зміненому вигляді, досі зберігається у діючому Кримінальному кодексі України (1960 р.). Багато статей ліквідовано, а ст.127 збереглася, хоча йдеться про звичайну торгівлю: скупку та продаж з метою прибутку.

ковому господарстві. Цей перелік не містить найбільш поширені та найнебезпечніші види економічних злочинів - розкрадання та корупцію (зловживання посадовим становищем, хабарництво). Таке рішення авторів проєкту, мабуть, продиктоване традиційним для правників прагненням будувати систему особливої частини Кримінального кодексу обов'язково за ознаками "родового об'єкта" відповідних правопорушень- суспільних відносин. А оскільки у суспільстві все з чимось так чи інакше співвідноситься, то визначення об'єкта злочину цілком залежить від фантазії науковця і не має виразних об'єктивних ознак. Розкрадання не знайшло свого місця серед економічних злочинів тому, що його об'єктом вважаються "суспільні відносини власності", а зловживання посадою та отримання хабара, як вчать всі коментарі та підручники з кримінального права, посягають, перш за все на державне чи громадське управління певної системи суспільних відносин [4, с.332]. Чи буває держава без управління економікою? Чи можлива сучасна економіка без управління?

Посадові розкрадання та корупція, незалежно від того, де, у якій галузі управління вони мають місце, мають економічне підґрунтя, "виходять" на економіку, бо тільки там "робляться" гроші. У сучасному діловому словнику з'явився вислів "чиновницький рекет", який означає здирництво посадових осіб та функціонерів з підприємців. Беруть не лише ті, хто займає посади в економіці, але й мільйонери, пожежники, санітарні інспектори, екологічні інспектори і т.ін.

Слід відзначити, що у щорічних, починаючи з 1995 р., у звітах МВС України міститься спеціальний розділ "Злочинність у сфері економіки", де мова йде про розкрадання, що зафіксовані у всіх галузях, у тому числі освіти, хабарництво, ухилення від сплати податків, приховування валютної виручки, шахрайство з фінансовими ресурсами, незаконну торговельну діяльність, спекуляцію, порушення правил про валютні операції, фальшивомонетництво. Наркобізнес розглядається у окремому підрозділі - "Боротьба з наркоманією", можливо завдяки тому, що цим явищем займаються окремі спеціалізовані підрозділи кримінальної міліції. З цієї причини окремо звітується про організовану злочинність економічного та загальнокримінального спрямування. Таким чином, практика пішла шляхом кримінологічного тлумачення економічної злочинності.

Тієї ж думки дотримується і В.В.Лунєєв: "Економічні злочини є винятковою частиною корисливої злочинності. Аналогічне становище має корупція в структурі економічних діянь. При чому ті особливості, що характерні для всієї економічної злочинності (високе суспільне становище суб'єктів, витончені інтелектуальні засоби, дуже велика матеріальна, фізична та моральна шкода, заподіяна злочинцями, виключна латентність економічних посягань та поблажливе відношення влади до цієї ж групи злочинців), в корупції досягають свого апогею"[5, с.268].

Економічна злочинність за своїми кримінологічними характеристиками складається з трьох груп: 1) розкрадання шляхом привласнення, розтрати, зловживання службовим становищем, а також крадіжки з використанням легального доступу до вкраденого; 2) корупція, тобто корисливих злочинів, які

скоєні шляхом зловживання службовим станом, але без ознак розкрадання (зловживання владою чи посадовими повноваженнями, хабарництво тощо); 3) корисливі злочини у сфері торгівлі, послуг, виробництва та інших галузях приватного бізнесу, без використання службового стану і ознак розкрадання (злочинні промисли).

Організація превентивних заходів значною мірою залежить від кримінологічних особливостей відповідних економічних злочинів. Саме тому у складі кримінальної міліції існують відповідні спеціалізовані служби. Перші дві групи - розкрадання, що вчинені завдяки посадовому становищу - попереджує та розслідує Державна служба по боротьбі з економічною злочинністю. Третю - злочинні промисли - контролюють не лише підрозділи ДСБЕЗ, але й спеціалізована автономна служба боротьби з незаконним обігом наркотиків. Враховуючи міжвідомчий характер проблеми наркотизму, при Кабінеті Міністрів України створено спеціальний Комітет по боротьбі з незаконним обігом наркотичних речовин.

Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996-2000 р.р., проблемі запобігання злочинів у сфері економіки відводить спеціальний розділ. Значна частина його передбачає вимоги активізувати та вдосконалити заходи протистояння кримінальним зловживанням у різних галузях господарювання, а саме: 1) посилити відповідальність посадових осіб, які створюють передумови для економічної злочинності; 2) посилити правове регулювання банківської діяльності; 3) підвищити захист внутрішнього ринку від недоброякісних товарів, у тому числі тих, що ввозяться з-за кордону; 4) посилити охорону рибних та інших сировинних запасів, а також боротьбу з браконьєрством; 5)- вживати заходів до виявлення та припинення зловживань при використанні торгових ліцензій; 6) посилити боротьбу з контрабандою; 7) усунути недоліки у справі реєстрації платників податків та інших обов'язкових платежів; 8) посилити контроль за додержанням податкового законодавства; 9) вдосконалити систему правового регулювання ввозу до України підакцизних товарів; 10) розробити і здійснити комплекс заходів попередження корисливого злочинності в аграрному секторі економіки у процесі приватизації; 11) посилити контроль за інвестиціями, за реалізацією бартерних контрактів; 12) запобігати злочинам у сфері діяльності страхових, інвестиційних, пенсійних фондів, що залучають заощадження громадян.

Ці загальні вимоги і рекомендації деякою мірою декларативні, оскільки Програма не називає конкретних виконавців та терміни виконання. Але вона зобов'язує відомства, Генеральну прокуратуру України, Національну академію наук та інші заклади вивчити та узагальнити досвід протистояння економічній злочинності у різних галузях економіки та активізувати профілактичну діяльність. Потребують також окремого розгляду заходи попередження злочинів, пов'язаних з наркобізнесом. Програма присвячує цій проблемі окремий розділ.

У багатьох розвинених країнах світу діють спеціальні закони про відповідальність за легалізацію ("відмивання") грошових коштів, здобутих злочинним

шляхом. Відповідна стаття є у проекті Кримінального кодексу України. Цього замало, бо диспозиція ст.193 проекту, як на мою думку, недосконала, оскільки відмивання окреслене не досить чітко. Потрібно також використовувати і інші, крім кримінально-правових, заходи попередження економічної злочинності через протидію відмивання коштів, здобутих злочинним шляхом. Проект закону, що на цей час розробляється науковими колективами і банківськими працівниками "Про протидію легалізації коштів та майна, здобутих злочинним шляхом" містить обмеження, які здатні створити суттєві перепони у використанні цінностей розкрадачами, корупціонерами, наркоторговцями та іншими правопорушниками. Як кажуть, "краще пізно, ніж ніколи". Хоча у даному випадку "пізно" може означати "ніколи".

Відаючи належне названим та іншим напрямкам попередження, слід поряд з цим відзначити, що Програма традиційно віддає перевагу організаційно-правовим формам профілактики економічних злочинів і не достатньо, на мій погляд, звертає увагу на запобіжні заходи кадрового та технічного характеру. Щодо технічної профілактики, то з кожним роком загострюється проблема надійного захисту від несанкціонованого втручання так званих хакерів у комп'ютерні системи банків та інших установ. Потребують також вдосконалення заходи технічного захисту складів, у першу чергу системи Міністерства оборони та інших стратегічно важливих об'єктів.

Але жодні організаційні, правові і технічні запобіжники не в змозі зупинити зростання економічної злочинності, якщо вони не будуть в "чистих руках". Людській фактор у попередженні правопорушень повинен стати основним. Особливо коли йдеться про економічну злочинність, яка на відміну від загально-кримінальної має переважно адаптаційну мотивацію і чиниться людьми досить освіченими і енергійними. Вони знають, чого хочуть, і свою діяльність планують з урахуванням обставин та передових технологій.

Перехід від тоталітарної соціалістичної економіки до економіки ринкової - це є економічна революція. Вона не має шансів на перемогу без підтримки найбільш прогресивних і соціально активних прошарків населення, а для цього потрібна консолідуюча національна ідея [Див.: 6, с.121-122].

На жаль, патріотичне піднесення, яке привело до проголошення незалежності України наприкінці 1991 р., помітно згасає через непослідовності політичного керівництва країни в реалізації соціальних програм, які були прийняті за роки незалежності України.

Як відзначає закордонний спостерігач, незалежність України перебуває під загрозою через її неспроможність задовольнити фінансові потреби своїх і ромадян і ця проблема значно загострюється через епідемічну корупцію та піратські методи приватизації з боку представників колишньої номенклатури (партійної еліти). Націоналізм як могутня сила розбудови державності в Україні не може самостійно протидіяти роз'їдаючому впливу злочинності та корупції [7, с.2].

Надійшла до редколегії 02.01.2000

Список літератури:

1. Тіньова економіка: стан та шляхи трансформації. Аналітична доповідь. К., 1998.
2. Серебрякова В.А. Отношение граждан к различным видам преступлений//Криминологические проблемы правосознания и общественного мнения о преступности. Сб. научн. статей. - М. - Прага, 1986.
3. Яковлев А.М. Социология экономической преступности. М., 1989.
4. Коржанський М.І. Кримінальне право. Частина Особлива. К., 1998.
5. Лунсеев В.В. Преступность XX века. Мировой криминологический анализ. М., 1997.
6. Демиденко М.І. Як приборкати злочинність//Проблеми боротьби з корупцією та організованою злочинністю. 36. статей. 7. Шеллі Л.І. Організована злочинність і корупція: загроза для безпеки. Натолін, 1992.

Н.О. Гуторова

ОРГАНІЗОВАНА ЗЛОЧИННІСТЬ І ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА - ЧИ ІСНУЮТЬ ВОНИ ОКРЕМО?

В публіцистичній літературі, виступах політиків та журналістів досить часто можна зустріти висновки про те, що основним чинником функціонування і розвитку тіньової економіки в Україні є організована злочинність, та й взагалі ці негативні явища суспільного життя не існують окремо одне від одного.

Для з'ясування правильності цього висновку слід спочатку проаналізувати визначення понять "організована злочинність" та "тіньова економіка".

Поняття "*організована злочинність*" визначене в ст. 1 Закону України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" [1] як сукупність злочинів, вчинених у зв'язку зі створенням та діяльністю організованих злочинних угруповань. Однак, що саме слід розуміти під "організованим злочинним угрупованням" ані в законі, ані в інших нормативних актах України не роз'яснюється. В науці ж з цього приводу єдності думок не досягнуто. Експертами ООН в 1991 р. було запропоновано під організованою злочинністю розуміти відносно велику групу стійких та керованих злочинних утворень, які займаються злочинною діяльністю в корисливих інтересах та створюють систему захисту від соціального контролю з використанням таких протизаконних заходів, як насильство, залякування, корупція та розкрадання у великих розмірах. Аналіз зазначених положень, а також кримінально-правової і криминологічної літератури [2; 3; 4; 5, с.7; 6; 7; 8] дозволив нам зробити висновок, що під організованою злочинністю слід розуміти сукупність особливо стійких груп осіб, які існують для здійснення злочинної діяльності на постійній основі з метою одержання прибутку шляхом вчинення злочинних діянь, а також прагнуть до усунення соціального контролю над собою шляхом насильства, корупції або ситуативного підкупу працівників органів влади, управління чи інших осіб та встановленню його (контролю) над обраним видом і (або) сферою (регіоном) діяльності.

Визначення поняття "*тіньова економіка*" теж є досить суперечливими, однак більшість авторів вважають, що під цим явищем слід розуміти всю економічну діяльність, яка з будь-яких причин не враховується офіційною статистикою і не потрапляє до валового національного продукту [9-12]. Складовими